

Łukasz Szymański*

**MIĘDZYNARODOWA OCHRONA
PRAW CZŁOWIEKA W KONTEKŚCIE ZJAWISKA
HANDLU LUDŹMI**

**INTERNATIONAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
IN THE CONTEXT OF THE PHENOMENON
OF HUMAN TRAFFICKING**

Abstract

The subject of this study is the international protection of human rights in the context of human trafficking and slavery.

Human trafficking and slavery are one of the most vivid examples of the violation of the individual's right to freedom, integrity and security, and of the denial of human dignity, which is the main pillar of the international system for the protection of human rights. Therefore, trade in live goods and other crimes related to the exploitation of prostitution have become the subject of several international conventions. International communities have decided to prevent and combat this phenomenon with the help of criminal law instruments.

The study contains explanations of statutory concepts related to the protection of human rights and human trafficking. In addition, it discusses the forms of protection of human rights.

The theoretical nature of this paper is based on publications in the field of international law, criminal law, and constitutional law.

Keywords: human rights, human trafficking, slavery

Wstęp

Handel ludźmi jest przestępstwem o bardzo długiej i niechlubnej historii. Zakaz handlu ludźmi, niewolnictwa i poddaństwa był jednym z pierwszych, historycznie rzecz biorąc, nurtów rozwojowych międzynarodowej ochrony praw człowieka. Wolność od niewolnictwa i poddań-

---

* Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji, ul. Okopowa 59, 01-043 Warszawa, lukasz.szymanski@ewspa.edu.pl, ORCID ID: 0000-0002-2574-1476

stwa, jako jedna z wolności osobistych, mieści się w pierwszej generacji praw człowieka. Nie podlega ograniczeniom na podstawie klauzul limitacyjnych. Klauzule derogacyjne wymieniają tę wolność wśród praw niederogowanych (Gronowska, Jasudowicz, Balcerzak, Lubiszewski, Mizerski: 301).

Zjawisko handlu ludźmi z upływem lat staje się coraz bardziej poważnym zagrożeniem dla fundamentalnych praw oraz wolności człowieka, bowiem ingeruje ono w nietykalność cielesną ludzi, ich życie oraz prawo do decydowania o sobie samym. Niepodważalnym faktem jest również to, że obecnie ma ono charakter ponadnarodowy, dotyczący większości państw na świecie.

Jest ono wynikiem otwarcia granic pomiędzy państwami, długotrwałych procesów integracji regionalnej i nasilającej się globalizacji. Obecnie trudno jest nie dostrzec, że handel ludźmi można rozpatrywać jako współczesny przejaw wykorzystywania ludzi do pracy i traktowania ich jako własności, czyli jako przejaw niewolnictwa.

Niniejsza praca ukazuje zjawisko handlu ludźmi jako problem o zasięgu globalnym, a także mechanizmy i sposoby walki z tym przestępstwem.

Praca składa się z dwóch części. W pierwszej wyjaśniono pojęcie ochrony praw człowieka i omówiono formy tejże ochrony.

W części drugiej skupiono się na zjawisku handlu ludźmi i niewolnictwa oraz na prawach człowieka związanych z handlem ludźmi.

Praca ma charakter teoretyczny i powstała w oparciu o literaturę z zakresu międzynarodowej ochrony praw człowieka.

Ochrona praw człowieka w systemie prawa międzynarodowego

Pojęcie ochrony praw człowieka

Prawa człowieka zaliczane są do najmłodszych pojęć w słowniku jurysprudencki oraz polityki. Niemniej jednak zdążyły już mocno utrwalić swój status jako nienegowanego zjawiska społecznego i polityczno-prawnego. Zagadnienia należące do tego zakresu mają nie tylko interdyscyplinarny charakter, ale także niezwykle dynamiczną naturę, o czym świadczy fakt, że w debacie publicznej nadal regularnie wywołują one bardzo żywe emocje. Ponadto ostatnimi czasy w Europie oraz w skali całego świata ciągle dochodzi do wydarzeń, które przypominają politykom, prawnikom i socjologom, że prawa człowieka w żadnym państwie i społeczeństwie nie są „dane raz na zawsze”, ale wymagają one podejmowania

permanentnych wysiłków na rzecz standardów ich przestrzegania (Kalisz 2015: 23).

W najbardziej ogólnym ujęciu prawa człowieka rozumiane są jako te prawa, które przysługują człowiekowi z racji samego urodzenia oraz z racji tego, że jest on człowiekiem i przysługuje mu ochrona godności ludzkiej. Podmiotem tych praw jest zatem każdy człowiek, bez względu na jego cechy indywidualne, takie jak: płeć, wiek, wykształcenie, poglądy polityczne i wyznawane wartości, posiadane zdolności czy sprawność fizyczną bądź umysłową. W literaturze mocno akcentuje się też, że prawa te przysługują niezależnie od aktów prawa stanowionego i – szerzej – niezależnie od wszelkich działań ludzkich, głosowań, decyzji, itp., chociaż oczywiście od takich decyzji zależy kształt i skuteczność ochrony tychże praw (Piechowiak 2004: 15). Prawa, jakie przysługują człowiekowi z tego tytułu, to przede wszystkim te dobra podstawowe, które są niezbędne do jego życia i prawidłowego rozwoju.

Na tej podstawie stwierdzić można, że prawa człowieka stanowią pewien zasadniczy fundament całego międzynarodowego systemu prawnego. Z kolei system ochrony praw człowieka ma swoje źródło w prawie naturalnym. Naturalne prawa człowieka nierozdzielnie związane są z osobą ludzką, nie podlegają żadnym wpływom ani opiniom innych ludzi, zawsze mają tę samą wartość i charakter. Stąd wniosek, że prawa naturalne służą każdemu, są niezbywalne, powszechne, równe i niepodzielne oraz współzależne. Wywodzą się z przyrodzonej godności i wolności osoby ludzkiej.

Cechy te dały podstawę do utworzenia katalogu praw człowieka. Ochrona tych praw jest podstawowym obowiązkiem każdej władzy publicznej, która stanowi prawo. Prawa stanowione powinny odwoływać się do praw naturalnych, szanować je i stosować je w odniesieniu do każdej jednostki ludzkiej.

W literaturze prawniczej, oprócz praw człowieka, wyróżnia się także wolności. Wolności – podobnie jak prawa, nie należą do kategorii dających się ująć w proste formuły i dające się łatwo zdefiniować. Wynika to z wielu przyczyn, wśród których najważniejszymi są:

- niejednoznaczność pojęć, zarówno w sensie naukowym, normatywnym jak i potocznym;
- otwarty charakter, zmieniający się wraz z rozwojem wiedzy o człowieku, rozwojem społecznym, moralnym i kulturowym ludzkości (Chemaj 2008: 9).

Eksperti z zakresu prawa wyróżniają pięć podstawowych typów wolności (Sen 2002: 25):

- swobody polityczne,
- sposobności ekonomiczne,

- możliwości społeczne,
- gwarancje jawności,
- zabezpieczenie społeczne.

Wolności te nazywa się instrumentalnymi, gdyż są tylko narzędziami do realizacji głównego celu, jakim jest wolność w ogóle (Sen 2002: 25).

W prawodawstwie polskim ochrony wolności należy upatrywać przede wszystkim w art. 31 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Konstytucja, DzU 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.). Źródłem tej wolności jest przyrodzona i niezbywalna godność człowieka (zadeklarowana w art. 30 Konstytucji RP), której istotą jest jego podmiotowość (autonomia), rozumiana jako swoboda postępowania zgodnie z własną wolą.

Jak słusznie zauważa A. Bierć, „Istotą zasady autonomii (zasady wolności) jest nakaz – kierowany pod adresem prawodawcy i interpretatora, a zwłaszcza sądu rozstrzygającego spór – zapewnienia każdemu podmiotowi prawa prywatnego wolności (swobody) kształtowania własnej sytuacji prawnej przez dokonywanie swobodnych wyborów (własną wolą i mocą), a w szczególności przez swobodne dokonywanie czynności prawnych” (Bierć 2012: 41).

Regulacje prawne Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. opierają się więc na założeniach prawnonaturalnej podstawy praw człowieka, a ich źródłem jest przyrodzona i niezbywalna godność, której poszanowanie jest naczelną dyrektywą konstytucyjnej ochrony praw człowieka.

Oczywiste jest jednak, że we współczesnym społeczeństwie nie mogą istnieć prawa i wolności o charakterze absolutnym, bo nie można stosować praw i wolności jednej jednostki, ograniczając prawa i wolności drugiego człowieka. Granicę wolności wyznacza więc autonomia innych podmiotów (Garlicki 2009: 87).

W przepisach prawa zagwarantowane są jednak wolności i prawa, które nie mogą być ograniczane. Są one nieliczne, ale zasadnicze, między innymi: wolność od tortur, wolność wyboru religii, wolność sumienia, itp. Normy, które stwarzają ochronę tych praw, są bezwzględne, wiążą wszystkich we wszystkich okolicznościach.

Na wolność jednostki składa się zarówno aspekt negatywny, jak i pozytywny (Garlicki 2009: 87).

Wolność w ujęciu negatywnym (wolność od) rozumieć należy jako sferę, w której człowiek może działać bez przeszkód ze strony innych ludzi (Berli 2000: 187). Jeśli natomiast chodzi o pozytywny aspekt wolności, to jego istota sprowadza się do wolnej woli człowieka jako podmiotu tej wolności (Berli 2000: 197), a więc przejawia się w możliwości

realizacji zamierzonych przez podmiot aktywności – wolność do (Augustyniak 2008: 11).

W literaturze podkreśla się, że prawa i wolności człowieka oraz demokracja odgrywają fundamentalną rolę w kształtowaniu rozwoju społecznego i ekonomicznego (Koper 2017: 16).

Gwarancje i formy ochrony praw człowieka

Procesy zachodzące w społeczeństwach XX i XXI w. zapewniały rozwój praw człowieka oraz umacniania roli i znaczenia państwa – jako gwaranta ochrony tychże praw. Ochrona jednostki jest bowiem podstawową funkcją państwa. Podejmowanie działań służących ochronie praw człowieka jest więc nie tylko uprawnieniem państwa, ale jego podstawowym obowiązkiem. Jest to jednak taki obowiązek, który musi mieścić się w wyznaczonych ramach prawnych i nie może uzasadniać nieograniczonej ingerencji państwa w sferę praw i wolności jednostki.

Ochrona praw człowieka przez organy między- i ponadnarodowe lub wewnętrzne w poszczególnych państwach może przybierać różne formy. Z reguły wyróżnia się dwie formy tejsze ochrony (Banaszak, Bisztyga, Complak, Jabłoński, Wieruszewski, Wójtowicz 2005: 14–15):

– ochronę prewencyjną – z tą formą ochrony mamy do czynienia wówczas, gdy jednostka wzywa odpowiedni organ, aby podjął on właściwe działania, których celem jest zapobieganie naruszeniu jej praw albo też zmniejszenie niebezpieczeństwa ich naruszenia; dzięki zastosowaniu formy ochrony prewencyjnej – prawa człowieka, których treść nie jest w pełni zdefiniowana, uzyskują konkretny kształt, zanim jeszcze dojdzie do ich ewentualnego naruszenia; wobec tego jest to forma, która pozwala na przewyciężenie niedogodności i niedociągnięć ochrony represyjnej (np. postępowania sądowego), ponadto zapewnia ona udział jednostek i grup społecznych już we wstępnej fazie podejmowania decyzji dotyczących ich praw, a także stymuluje rozwój różnych form ich współpracy z organami powołanymi do ochrony tych praw; w państwach demokratycznych wysuwanie ochrony represyjnej na pierwszy plan powoduje niedoceniającie – czy też nawet brak występowania w wielu z nich – ochrony prewencyjnej; ochrona ta jest natomiast bardzo ważna z punktu widzenia interesów jednostki w głównej mierze w tych sytuacjach, kiedy naruszenie jej praw wywołuje skutki, których nie można już cofnąć;

– ochronę represyjną – o tej formie ochrony mówi się wówczas, gdy nastąpiło już naruszenie praw jednostki albo norm prawnych dotyczących tychże praw i jednostka wzywa odpowiedni organ do ochrony jej

oraz jej praw; w ramach swoich kompetencji organ ten orzeka wobec tego, kto naruszył prawa jednostki, określone sankcją (np. ukaranie, odszkodowanie, nakazanie przywrócenia stanu poprzedniego); tę formę ochrony z reguły preferują systemy prawne państw demokratycznych (np. Polska, Niemcy); to samo zjawisko występuje w prawie międzynarodowym i ponadnarodowym (Banaszak, Bisztyga, Complak, Jabłoński, Wieruszewski, Wójtowicz 2005: 14–15).

Scharakteryzowane powyżej dwie formy ochrony nie obejmują jednak środków, których celem jest zapobieganie naruszeniu praw człowieka lub zmniejszenie niebezpieczeństwa ich naruszenia przez działania, które jedynie pośrednio ich dotyczą – np. nakładanie danin, subwencje państwowe. Tego rodzaju działania państwa w istotny sposób determinują korzystanie przez jednostkę z przysługujących jej praw i wolności oraz mogą hamować postęp w ich przestrzeganiu, a także w sprawnym reagowaniu na nowe zagrożenia. Dlatego też w doktrynie prawniczej spotkać można jeszcze inną typologię form ochrony praw człowieka. Według austriackiego badacza tego zagadnienia, F. Ermacory, wyróżnia się:

- ochronę praw człowieka w wąskim tego słowa znaczeniu – obejmuje ona sumę środków prawnych lub o charakterze quasi-prawnym, które państwo stworzyło i stosuje, aby zapewnić realizację praw człowieka proklamowanych i ujętych w normach prawnych;
- ochronę praw człowieka w szerokim tego słowa znaczeniu – jest to każdy środek w danym systemie społecznym, oddziałujący na system polityczny w kierunku zapewnienia realizacji praw człowieka (są to środki o różnorodnym charakterze: materialne, polityczne, oświatowe itp.) (Banaszak, Bisztyga, Complak, Jabłoński, Wieruszewski, Wójtowicz 2005: 15).

Ochrona praw człowieka z perspektywy problemu niewolnictwa

Handel ludźmi i niewolnictwo jako zjawisko globalne

W ostatnich latach zjawisko handlu ludźmi stało się wysoce poważnym problemem o międzynarodowym zasięgu. Nasilenie się tego zjawiska zaobserwowano wraz z postępującym procesem globalizacji, który został zapoczątkowany tuż po roku 1989, oraz z narastającą presją migracyjną osób pochodzących z państw uboższych, słabiej rozwiniętych, której towarzyszył jednocześnie zauważalny wzrost niechęci obywateli

państw bogatszych do podejmowania się wykonywania niskopłatnych zajęć i prac. W państwach bogatszych (zwłaszcza zachodnich i bogatej Północy) wytworzył się zatem popyt na pracowników, któremu coraz częściej odpowiadała podaż osób przemycanych przymusowo lub też za ich zgodą (Nowak 2014: 338).

Nasilenie się zjawiska handlu ludźmi jest zatem wypadkową wielu różnych czynników, mniej lub bardziej związanych ze zróżnicowanymi regionami świata i statusem mieszkających w nich ludzi. W literaturze akcentuje się też, że ceną globalizacji i integracji regionalnej jest bardzo szybki wprost tego niepożądanego zjawiska (Jurewicz 2011: 163; Nagle 2008: 131).

Niewolnictwo oraz handel ludźmi z całą pewnością stanowią poważne zaprzeczenie prawa człowieka do jego wolności, bezpieczeństwa, integralności oraz swobody poruszania się. Często zjawisko to łączy się z poniżającym traktowaniem, przemocą, a w skrajnych przypadkach nawet torturami. Wśród ekspertów nie ma zgody co do jednolitego sposobu ujmowania handlu ludźmi. Przejawy tego zjawiska rozważane są przez badaczy w kontekście prostytucji, pracy, przestępstwa, migracji, zdrowia, przemocy wobec kobiet i nadużyć wobec dzieci i wreszcie w kontekście praw człowieka (Pospiszyl 2012: 973).

Zjawisko handlu ludźmi różni się w zależności od rozpatrywanego kraju oraz od specyficznych okoliczności. J. Jurewicz uważa jednak, że źródeł tego zjawiska we współczesnym świecie należy poszukiwać w powiązaniu (Jurewicz 2011: 164–165) z:

- tolerancją przez władze naruszeń praw człowieka oraz wykorzystywania kobiet i dzieci;
- warunkami ekonomicznymi;
- tradycjami kulturowymi;
- zdarzeniami katastroficznymi, takimi jak: klęski głodu, wojny, konflikty;
- brakiem pomysłu na zwalczanie zorganizowanych organizacji przestępczych zaangażowanych w uprawianie działalności w postaci handlu ludźmi;
- dyskryminacją mniejszości i niżej sytuowanych grup socjoekonomicznych;
- korupcją w środowisku władz oraz policji;
- akceptacją wiktyimizacji tego zjawiska przez same ofiary;
- brakiem komunikacji i kooperacji pomiędzy agencjami rządowymi, policją oraz agencjami socjalnymi w krajach rozwijających się w zakresie wspierania ofiar;

- istnieniem dobrze funkcjonujących sieci przestępczych, które używają zaawansowanych narzędzi technologicznych, co istotnie utrudnia ich rozszyfrowanie;
- słabym poziomem legislacji, który powoduje, iż ściganie i oskarżenie sprawców handlu ludźmi jest bardzo trudne, lub też istnieniem stosownych regulacji prawnych, które jednak nie są w praktyce stosowane;
- brakiem współpracy ze strony ofiar, co jest spowodowane obawą przed policją, brakiem zaufania do wymiaru sprawiedliwości, strachem przed aresztowaniem i oskarżeniem, lękiem przed ujawnieniem ich tożsamości przed sprawcami handlu ludźmi bądź innymi osobami zaangażowanymi w bezprawną działalność powiązaną z wiktyimizacją, ekonomicznym uzależnieniem rodzin ofiar w ramach proceduru związanego z nielegalną aktywnością bądź też z fatalistyczną postawą wyrażającą się w stwierdzeniu, że nic się w życiu ofiary nie zmieni (Jurewicz 2011: 164–165).

Społeczności międzynarodowe postanowiły zatem zapobiegać oraz zwalczać to zjawisko za pomocą instrumentów prawnokarnych (Nowak 2014: 338). Bardzo ważnym narzędziem w walce z niewolnictwem i handlem ludźmi jest właśnie międzynarodowy system ochrony praw człowieka.

Prawa człowieka a handel ludźmi i niewolnictwo

Przypomnieć należy, że za istotę praw człowieka uznaje się regulację stosunków pomiędzy jednostką a państwem. Z punktu widzenia niewolnictwa oraz handlu ludźmi chodzi zarówno o ochronę przed nadmierną ingerencją organów władzy publicznej w życie jednostki – ofiary handlu ludźmi, jak i obowiązek pozytywny, oznaczający ochronę jednostki przed naruszeniami jej praw i wolności (Morawska 2006: 59–60).

W tym miejscu można również podkreślić, że w ujęciu historycznym jednym z pierwszych nurtów rozwojowych w zakresie międzynarodowej ochrony praw człowieka był właśnie zakaz niewolnictwa i poddaństwa. W systemie tym wolność od niewolnictwa jest jedną z wolności osobistych, a o jej wysokiej randze świadczy fakt, że mieści się ona w pierwszej generacji praw człowieka. Nie podlega ograniczeniom na podstawie klauzul limitacyjnych. Z kolei klauzule derogacyjne wymieniają tę wolność wśród praw niederogowanych (Gronowska, Jasudowicz, Balcerzak, Lubiszewski, Mizerski: 301).

Omawiając tę problematykę należy także wskazać na istniejące różnice pomiędzy pojęciem „niewolnictwo” a „poddaństwo”. Jest to szcze-

gólnie widoczne w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych (Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych...: DzU 1977, nr 38, poz. 167). Art. 8 ust 1 tego aktu dotyczący niewolnictwa stanowi, iż „Nie wolno nikogo trzymać w niewoli; niewolnictwo i handel niewolnikami, we wszystkich formach, są zakazane”. Z kolei art. 8 ust 2 dotyczy poddaństwa i stanowi, że „Nie wolno nikogo trzymać w poddaństwie”.

Niewolnictwo w swojej klasycznej postaci rozumiane jest jako stan lub położenie jednostki, wobec której stosuje się przejawy prawa własności. Sytuacja ta obejmuje wszystkie aspekty życia człowieka, który z tego stanu nie może się uwolnić. W literaturze podaje się również, że niewolnikiem można się stać na kilka sposobów: przez pojmanie, przez nabycie albo też przez nakłonienie danej osoby do oddania się w niewolę. W dawnych czasach częstą i okrutną praktyką stosowaną wobec niewolników było okaleczanie, piętnowanie lub inna forma znakowania ludzi w celu uwidocznienia ich stanu (Gronowska, Jasudowicz, Balcerzak, Lubiszewski, Mizerski: 302).

Klasyczne niewolnictwo było też punktem wyjścia do stworzenia wielu międzynarodowych konwencji służących ochronie przed niewolnictwem i zapobieganiu niewolnictwu. Już w roku 1815 na kongresie wiedeńskim, jako Akt XV, przyjęta została Deklaracja odnosząca się do powszechnej abolicji handlu niewolnikami. Podaje się, że zawiera ona postanowienia natury prawnokarnej poprzez ustanowienie obowiązku zakazania, zapobiegania, ścigania i karania handlu niewolnikami. Deklaracja zapewnia, iż handel niewolnikami był postrzegany przez oświeconych ludzi w każdym okresie jako sprzeczny z zasadami humanizmu i powszechnej moralności (Jurewicz 2011: 187).

Niewolnictwo i poddaństwo a godność człowieka

Jedną z przytaczanych w literaturze koncepcji wyraźnie rozdziela tradycyjne niewolnictwo i poddaństwo przy zastosowaniu kryterium relatywizacji służebności. Nakazuje ona tradycyjne niewolnictwo traktować jako zjawisko, w ramach którego dana osoba jest w pełni przedmiotem prawa własności innej osoby, podczas gdy poddaństwo wymaga mniej zaawansowanych form ograniczania osoby, np. zmuszania jej do pracy (Jurewicz 2011: 203).

Poddaństwo utożsamiane jest z pojęciem praktyk zbliżonych do niewolnictwa. Nie zostało ono jednak zdefiniowane przez żaden z powołanych wyżej aktów prawa międzynarodowego. Z reguły jest ono rozumiane jako coś odrębnego od niewolnictwa w tradycyjnym zna-

czeniu i powinno być odnoszone do wszelkich możliwych do wyobrażenia form dominacji i poniżenia ludzi przez inne osoby (Jurewicz 2011: 203).

Pośród współczesnych form niewolnictwa i poddaństwa najczęściej wymienia się: wyzysk seksualny, rozumiany jako wykorzystywanie prostytutki innych osób (w tym dzieci) oraz pornografii (w tym pornografii dziecięcej), handel ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, pracę lub usługi o charakterze przymusowym czy też usunięcie organów ludzkich i handel nimi (Gronowska, Jasudowicz, Balcerzak, Lubiszewski, Mizerski: 302).

Niewolnictwo stanowi też jeden z najbardziej jaskrawych przykładów naruszenia godności człowieka, stanowiącej główny filar międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka. Dlatego też handel żywym towarem i inne przestępstwa związane z eksploatacją prostytutki innej osoby stały się przedmiotem kilku konwencji międzynarodowych (Gardocka, Gardocki, Majewski 2017: 218).

W dokumentach międzynarodowych godność uznawana jest za podstawową cechę człowieka, nierozzerwalnie z nim związaną, przysługującą mu niezależnie od innych jego cech (pochodzenia, rasy, wyznawanej religii, poglądów politycznych, stanu umysłowego czy niepełnosprawności).

Pojęcie godności człowieka jest przesłaniem uniwersalnym, które zakłada poczucie wewnętrznej wartości i odpowiedzialności oraz wartości kulturowej. Przysługuje ona na równych zasadach wszystkim ludziom niezależnie od ich sytuacji.

Trudno jest sprecyzować definicję godności, pomimo że pojęcie to jest obecne we wszystkich koncepcjach indywidualistycznych pojmowania statusu jednostki i może być uznane za podstawę i punkt wyjścia tych koncepcji. Możliwe jest jednak wskazanie kilku podstawowych elementów tej zasady traktowanych powszechnie jako konieczne dla utrzymania i realizacji godności człowieka (Garlicki 2001: 93). Zasady te brzmią następująco:

- Źródłem godności jest prawo naturalne, a nie stanowione.
- Zasada godności jest nienaruszalna, co znaczy, że nie może się jej zrzec ani sam zainteresowany, ani też nie może jej znieść, ograniczyć czy zawiesić ustawodawca.
- Godność jest nierozzerwalnie związana z istotą ludzką, więc musi ona przysługiwać każdemu człowiekowi w jednakowym stopniu.
- Godność człowieka jest wartością ogólną stanowiącą źródło, podstawę i zasadę całego porządku prawnego.
- Istotą godności człowieka jest jego podmiotowość (autonomia), a więc swoboda postępowania zgodnie z własną wolą.

- Godność człowieka oznacza nie tylko konieczność zachowania jego autonomii czy wolności (aspekt pozytywny), ale także zakaz poddawania człowieka takiemu traktowaniu czy stawiania go w takiej sytuacji, przez które człowiek mógłby być tej godności pozbawiony (aspekt negatywny) (Garlicki 2001: 93).

Handel ludźmi w przepisach prawa międzynarodowego

Do aktów praw międzynarodowego, przyjętych w XX w., poświęconych zjawisku handlu ludźmi jako takiemu, które jednocześnie w sposób całościowy traktują tę problematykę, należą:

- Konwencja w sprawie niewolnictwa, podpisana w Genewie 25 września 1926 r. (Konwencja...: DzU 1931, nr 4, poz. 21).
- oraz Uzupełniająca Konwencja w sprawie zniesienia niewolnictwa, handlu niewolnikami oraz instytucji i praktyk zbliżonych do niewolnictwa, podpisana w Genewie 7 września 1956 r. (Konwencja...: DzU 1963, nr 33 poz. 185), w której wyeksponowano aspekt handlu kobietami i dziećmi jako jedną z form instytucji i praktyk zbliżonych do niewolnictwa. Jak już zauważono, Konwencja ta wprowadziła nakaz położenia kresu tego rodzaju instytucjom lub praktykom.

Konwencja z 1926 r. formułuje też definicję niewolnictwa i handlu niewolnikami oraz zobowiązuje Państwa-Strony do karania naruszania przepisów konwencji „z całą surowością”. Podobne zobowiązanie nakłada uzupełniająca konwencja z 1956 r., która bardzo szeroko definiuje handel ludźmi.

Definicję handlu ludźmi zawiera art. 7 tego aktu, który stanowi, iż „handel niewolnikami obejmuje wszelkie czynności związane ze schwytaniem, nabyciem jakiegokolwiek osoby lub rozporządzeniem nią w celu uczynienia z niej niewolnika, wszelkie czynności związane z nabyciem niewolnika w celu sprzedaży lub zamiany, wszelkie czynności dotyczące sprzedaży lub zamiany osoby nabytej dla tych celów, jak również w ogóle wszelki rodzaj handlu lub przewozu niewolników jakimikolwiek środkami transportu” (Konwencja...: DzU 1963, nr 33, poz. 185).

Wspomniana Konwencja unika jednocześnie sformułowania „praca przymusowa lub obowiązkowa (obowiązująca)”. Wprowadza z kolei znacznie szerszą kategorię praktyk oraz instytucji zbliżonych do niewolnictwa. Niemniej jednak nie może to oznaczać, że wspomniane wyżej formy pracy przymusowej/obowiązkowej nie są faktycznie do nich zaliczane (Konwencja...: DzU 1963, nr 33 poz. 185).

Ponadto Konwencja Uzupełniająca oprócz nakazu penalizacji handlu niewolnikami dokładniej wskazuje, że przestępstwami mają być

również czyny polegające na poddaniu innej osoby niewolnictwu, nakłanianie do oddania się lub oddania innej osoby w stan niewolnictwa. Przewidziano również karalność usiłowania, współudziału w przestępstwie i udziału w spisku mającym na celu przestępstwa związane z niewolnictwem i handlem niewolnikami (Gardocka, Gardocki, Majewski 2017: 217).

Na mocy art. 1 Konwencji Uzupełniającej Państwa-Strony zobowiązały się do podjęcia wszelkich możliwych i potrzebnych kroków do stopniowego doprowadzenia w jak najkrótszym czasie do całkowitego zniesienia lub uchylecia poniżej wskazanych instytucji i praktyk – niezależnie od tego, czy mieszczą się one w konwencyjnych, tożsamych rzeczywistości, definicjach niewolnictwa. Art. 1 jest częścią rozdziału I Konwencji Uzupełniającej zatytułowanego: „Instytucje i praktyki zbliżone do niewolnictwa”. Pozwala on na wyodrębnienie czterech grup tego rodzaju praktyk i instytucji, a mianowicie: niewolę za długi, pańszczyznę, przedmiotowe postępowanie z kobietami oraz przedmiotowe postępowanie z dziećmi. J. Jurewicz podaje, że niewola za długi oznacza stan lub sytuację wynikającą ze zobowiązania dłużnika oddania pod zastaw długu swoich osobistych usług lub usług osoby pozostającej w stosunku zależności wobec dłużnika, jeżeli wartość tych usług, oszacowanych w granicach rozsądku, nie jest zaliczana na pokrycie długu lub też jeśli czas trwania i charakter tych usług nie są odpowiednio ograniczone i określone (Jurewicz 2011: 203).

Do grupy regulacji związanych z węższym, bardziej ukierunkowanymi wycinkiem handlu ludźmi, a ściślej – kobietami lub dziećmi, zalicza się:

- Porozumienie z 18 maja 1904 r. w sprawie zwalczania handlu białymi niewolnikami.
- Konwencję z 4 maja 1910 r. w sprawie zwalczania handlu białymi niewolnikami (Konwencja...: DzU 1922, 872, 783).
- Konwencję z 30 września 1921 r. o zwalczaniu handlu kobietami i dziećmi (Konwencja...: DzU 1925, 125, 893).
- Konwencję z 11 października 1933 r. o zapobieganiu i zwalczaniu handlu pełnoletnimi kobietami oraz Konwencję o zwalczaniu handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji (Konwencja...: DzU 1952, 13, 78).

Do szerszej grupy konwencji i innych źródeł prawa międzynarodowego, które jednak w sposób fragmentaryczny bądź incydentalny chronią istniejące lub przyszłe ofiary handlu ludźmi, należą praktycznie wszystkie regulacje tworzące system ochrony praw człowieka (Jurewicz 2011: 203), jak również akty specjalizujące się w ściśle określonej dziedzinie – to znaczy Konwencja o morzu pełnym z 1958 r. (Konwencja...:

DzU 1963, 33, 187) oraz Konwencja o prawie morza z 1982 r. (Konwencja...: DzU 2002, 59, 543).

Zdaniem autora, dla omawianej problematyki szczególne znaczenie ma Konwencja z 1921 r. o zwalczaniu handlu kobietami i dziećmi, która zawiera dwutorową ochronę ofiar tego procederu. Z jednej bowiem strony przewiduje ona ochronę kobiet i dzieci jako emigrantów zarobkowych, a z drugiej – nakazuje wprowadzenie do prawa wewnętrznego Państw-Stron regulacji prawnokarnych.

Zgodnie z art. 7 w związku z art. 8 Państwa-Sygnatariusze zobowiązują się powziąć zarządzenia administracyjne i kroki ustawodawcze, których celem będzie zwalczanie handlu kobietami i dziećmi – o ile dotyczy to ich urzędów imigracyjnych i emigracyjnych. W ich ramach mają znaleźć się regulacje niezbędne dla ochrony kobiet oraz dzieci podróżujących na okrętach przewożących emigrantów zarówno przy odjeździe i przyjeździe, jak też podczas podróży (Konwencja...: DzU 1925, nr 125, poz. 893).

Za zasadne uznano też wydanie zarządzeń w celu ogłaszania na stacjach kolejowych w postaci ostrzeżeń dla kobiet i dzieci przed niebezpieczeństwem handlu ze wskazaniem miejsc, gdzie mogą otrzymać mieszkanie, pomoc i opiekę. W celu zapewnienia ochrony kobiet i dzieci poszukujących pracy w innych krajach Państwa-Strony wydadzą przepisy w przedmiocie pozwoleń na utrzymywanie agencji i biur pośrednictwa pracy i nadzoru nad nimi, jeżeli takowe nie obowiązują (Konwencja...: DzU 1925, nr 125, poz. 893) (Jurewicz 2011: 218).

Jeśli zaś chodzi o regulacje zawarte w prawie europejskim, wskazać tu należy przede wszystkim na Konwencję Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi z 16 maja 2005 r. (Konwencja...: DzU 2008, nr 97, poz. 626). Specyfika tej Konwencji przejawia się w systematyce jej treści, a mianowicie w wyraźnym wyodrębnieniu rozdziału IV, zatytułowanego „Prawo karne materialne”, który zawiera jedynie przepisy statuujące zasady odpowiedzialności karnej za naruszenie Konwencji. Istotne jest natomiast, że Konwencja Rady Europy stanowi bardzo cenne uzupełnienie przepisów powszechnego prawa międzynarodowego właśnie w odniesieniu do zwalczania oraz zapobiegania niezwiązanemu z przestępczością zorganizowaną i krajowemu handlowi ludźmi. Zdaniem Justyny Jurewicz, ten pogląd w pełni uzasadniają postanowienia niniejszej Konwencji, które zostały zawarte w jej preambule. Do najbardziej istotnych należą stwierdzenie, że handel ludźmi stanowi naruszenie praw człowieka oraz przestępstwo przeciwko godności i integralności istoty ludzkiej, a także uznanie, że handel ludźmi może prowadzić do zniewolenia ofiar, podkreślenie, że poszanowanie praw

ofiar, ochrona ofiar i walka przeciwko handlowi ludźmi muszą być celami nadrzędnymi oraz wszelkie działania i inicjatywy dotyczące działalności przeciwko handlowi ludźmi muszą być niedyskryminujące i brać pod uwagę równość płci, jak również podejście uwzględniające prawa dziecka (Jurewicz 2011: 376).

W preambule przedstawiono też stosunek do innych regulacji prawa międzynarodowego jako „branie pod należąca uwagę Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej oraz Protokołu do niej o zapobieganiu, zwalczaniu oraz karaniu za handel ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, uwzględnianie polepszenia przewidzianej w nich ochrony oraz rozwój zawartych w nich standardów, wzięcie pod należąca uwagę także innych międzynarodowych instrumentów prawnych właściwych w sferze działań przeciwko handlowi ludźmi, branie pod uwagę potrzeby sporządzenia wszechstronnego międzynarodowego instrumentu prawnego skoncentrowanego na prawach człowieka ofiar handlu ludźmi i ustanawiającego specjalny mechanizm monitoringu” (Konwencja...: DzU 2008, nr 97, poz. 626).

W piśmiennictwie można też odnaleźć pogląd, że preambuła komentowanej Konwencji może prowadzić do dyskusji w kwestii tego, iż ofiary handlu ludźmi ostatecznie mogą się stać niewolnikami. Wiele z wcześniejszych aktów prawa międzynarodowego dotyczących handlu ludźmi odnosiło się w tym sensie do niewolnictwa. Użycie w preambule komentowanej Konwencji specyficznego języka świadczyć może o dostrzeganiu istotnego powiązania pomiędzy niebezpieczeństwem niewolnictwa a eksploatacją. Potwierdzają to raporty wskazujące, iż większość ofiar jest przedmiotem handlu dla celów komercyjnego wykorzystania seksualnego lub też eksploatacji w pracy na różnych płaszczyznach, takich jak: rolnictwo, budowa czy usługi domowe (Komisja Spraw Zagranicznych, w sprawie zwalczania handlu ludźmi w stosunkach zewnętrznych UE 2015/2340 (INI), http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0205_PL.html).

Ponadto preambuła odwołuje się do dokumentów, które były istotne przedmiotowo dla opracowania Konwencji, w tym Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej i Protokołu Fakultatywnego do niej – w sprawie zapobiegania, zwalczania i karania handlu ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi. W związku z tym Konwencja Rady Europy w preambule zawiera postanowienia świadczące o szerszym podejściu do handlu ludźmi niż w dotychczasowych dokumentach prawa międzynarodowego poprzez

rozwińnięcie standardów w nich przewidzianych oraz wdrożenie ochrony ofiar (Sembacher 2005: 439).

Cele Konwencji Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi określone zostały w art. 1 tego aktu. Przepis ten obejmuje bardzo szerokie i wieloaspektowe podejście do przeciwstawiania się handlowi jednostkami ludzkimi we wszelkich jego przejawach. Art. 1 stanowi, że zapobieganie i zwalczanie handlu ludźmi jest celem Konwencji, zaznaczając, iż handel taki będzie aktywnie blokowany. Zawarta w podpunkcie a art. 1 fraza: „przy zagwarantowaniu równości płci” wskazuje, iż projektodawcy Konwencji mieli świadomość, że kobiety i dziewczęta nie są jedynymi ofiarami handlu ludźmi. Mężczyźni i chłopcy także są angażowani w handel ludźmi, ale zazwyczaj ofiary płci męskiej nie są uwzględniane w statystykach (Sembacher 2005: 440).

Natomiast co do zakresu Konwencji, *prima facie* wydaje się, że jest on bardzo szeroki i ogólny. Jednakże Konwencja musi być interpretowana w powiązaniu z Protokołem do Konwencji Narodów Zjednoczonych przeciwko międzynarodowej przestępczości zorganizowanej w sprawie zapobiegania, zwalczania oraz karania handlu ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi. Protokół ten ma stosunkowo wąski zakres zastosowania i jest on ograniczony do sytuacji międzynarodowego handlu powiązanego z kryminalną organizacją. W związku z krytyką wąskiego zakresu przepisów Protokołu Rada Europy rozszerzyła zakresy przepisów w poddawanej oglądowi Konwencji. Konsekwentnie – Konwencja nie zawiera wymagań zarówno odnośnie do elementu międzynarodowego ani co do zorganizowanej grupy przestępczej. Przepis art. 2 wyraźnie stanowi, że Konwencja obejmuje wszelkie postacie handlu ludźmi, czy to narodowe, czy międzynarodowe, powiązane i niepowiązane z przestępczością zorganizowaną. Nadto, mimo że przestępczość zorganizowana odgrywa znaczącą rolę zarówno w handlu narkotykami, jak i ludźmi w Europie, rozszerzenie zakresu Konwencji poza zorganizowaną przestępczość zapewni wyższą jakość ochrony ofiar. Zakres osobowy Konwencji wynika z jej art. 3, który wprowadza zasadę niedyskryminacji oraz zakazuje czynienia jakichkolwiek rozróżnień ze względu na płeć, rasę, język, religię, pochodzenie społeczne, powiązane z mniejszością narodową (Sembacher 2005: 440–441).

Art. 4 wprowadza konwencyjną definicję legalną handlu ludźmi, która terminologicznie została przejęta z art. 3 Protokołu w sprawie zapobiegania, zwalczania i karania handlu ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi. Konwencja podkreśla przez to bliskie powiązanie z Protokołem. Art. 4a definiuje handel ludźmi jako werbowanie, transport, przekazywanie, przechowywanie lub przyjmowanie osób z zastosowa-

niem gróźb lub z użyciem siły lub też z wykorzystaniem błędu, nadużycia władzy lub wykorzystania słabości, wyręczenia lub przyjęcia płatności lub korzyści dla uzyskania zgody osoby mającej kontrolę nad inną osobą w celu wykorzystania. Wykorzystanie (eksploatacja) obejmuje, jako minimum, wykorzystanie prostytucji innych osób lub inne formy wykorzystania seksualnego, pracę lub usługi o charakterze przymusowym, niewolnictwo lub praktyki podobne do niewolnictwa, zniewolenie albo usunięcie organów (Jurewicz 2011: 378).

Aktualność zachowują też poglądy sformułowane na gruncie Protokołów fakultatywnych do Konwencji Narodów Zjednoczonych o międzynarodowej przestępczości zorganizowanej, upatrujące elementu eksploatacji jako podstawy rozróżnienia pomiędzy handlem ludźmi a przemytem osób. Tak więc handel ludźmi wymaga, by osoba stanowiąca jego przedmiot podlegała któremukolwiek z warunków wspomnianych w definicji. Handel jednostkami ludzkimi ma miejsce przed aktualną eksploatacją ofiary (Sembacher 2005: 441–442).

Omawiana Konwencja, podobnie jak w Protokole w sprawie zapobiegania, zwalczania i karania handlu ludźmi, w szczególności kobietami i dziećmi, wymaga znacznie bliższego oglądu zwłaszcza w części skoncentrowanej na niewolnictwie, poddaństwie i pracy przymusowej. Przy jednoczesnym uznaniu czynionych dotychczas rozważań w kwestii tych pojęć należy również zauważyć, że z jednej strony handel ludźmi łączy się tu bezpośrednio z pogwałceniem praw człowieka, a Konwencja bardzo dynamicznie wyraża podejście do ochrony tych praw, a zatem łączy się on z nowo zagrażającymi okolicznościami, które to mogą być dopasowane do definicji. Z drugiej strony – zdaniem Justyny Jurewicz – zbytne zawężenie definicji mogłoby istotnie ograniczyć zachowania podpadające pod postanowienia Konwencji i pozwoliłoby na bezkarne kontynuowanie pogwałceń praw człowieka. Ponadto art. 4 lit. b Konwencji bardzo wyraźnie stanowi, że wysuwanie obrony zgody ofiary jako zagadnienia w przypadkach handlu ludźmi jest prawnie irrelewantne. Definicja handlu ludźmi podlega natomiast istotnemu rozszerzeniu wówczas, gdy przedmiotem oddziaływania jest dziecko (Jurewicz 2011: 378).

Zaznaczono w niej, że werbowanie, transport, przechowywanie, przekazywanie lub też przyjmowanie dzieci w celu wykorzystania uznawane jest za handel nawet wówczas, gdy żaden z wyszczególnionych w definicji ogólnych środków nie został użyty. Na mocy art. 4 lit. b dzieckiem jest osoba, która nie ukończyła lat 18 (Sembacher 2005: 441–442).

Wynikające z art. IV Konwencji rozwiązania materialnoprawne pozwalają na wyodrębnienie następujących kategorii czynów, które Pań-

stwa-Strony powinny włączyć do krajowych porządków prawnych jako podlegające odpowiedzialności karnej (Jurewicz 2011: 379):

- czyny określone w art. 4 Konwencji, stanowiące formy handlu ludźmi *sui generis*;
- czyny wyrażające się w korzystaniu z usług ofiar handlu ludźmi;
- czyny związane z dokumentami podróży lub tożsamości.

Ponadto Konwencja zawiera stosowne postanowienia w kwestii karalności odpowiedników polskich form stadialnych oraz przestępnego współdziałania. Zgodnie z art. 21 każda Strona zobligowane jest do podjęcia środków koniecznych do uznania za przestępstwa pomocnictwa lub podżegania do czynów stanowiących handel ludźmi *sui generis* oraz czynów związanych z dokumentami podróży lub tożsamości. Odmienne nieco ujęto nakaz penalizacji usiłowania. Obejmuje on nieco węższą kategorię czynów, a mianowicie wszystkie postacie handlu ludźmi *sui generis*, ale tylko jedną formę czynu związanego z dokumentami podróży lub tożsamości – a mianowicie fałszowanie dokumentów podróży lub tożsamości (Jurewicz 2011: 379).

Strony Konwencji zobowiązały się też do wprowadzenia odpowiedzialności karnej osób prawnych za czyn uznany za przestępstwo zgodnie z niniejszą Konwencją, popełniony dla jej korzyści przez jakąkolwiek osobę fizyczną działającą bądź samodzielnie, bądź wchodzącą w skład organu osoby prawnej, zajmującą pozycję wiodącą w obrębie danej osoby prawnej z uwagi na: uprawnienie do reprezentowania osoby prawnej, kompetencję do podejmowania decyzji w imieniu osoby prawnej, kompetencję do sprawowania kontroli w obrębie osoby prawnej. Ponadto osoba prawna powinna być pociągana do odpowiedzialności także wtedy, gdy brak nadzoru lub kontroli ze strony osoby fizycznej, posiadającej wskazane powyżej uprawnienie lub kompetencję, umożliwił popełnienie przestępstwa opisanego jako czyn podlegający penalizacji zgodnie z Konwencją, na korzyść tej osoby prawnej przez osobę fizyczną działającą w ramach przysługujących jej uprawnień (Jurewicz 2011: 379).

W literaturze tematu podkreśla się też, że omawiana Konwencja nie przesądza charakteru odpowiedzialności (bez wątplenia wtórnej) osoby prawnej, bowiem stanowi ona, iż z zastrzeżeniem zasad prawnych Strony, odpowiedzialność osoby prawnej może mieć charakter karny, cywilny lub administracyjny. Niemniej jednak stwierdza także, iż odpowiedzialność osoby prawnej, bez względu na jej charakter, nie wyłącza odpowiedzialności karnej osób fizycznych, które dopuściły się popełnienia przestępstwa.

Konwencja zawiera stosowne przepisy w kwestiach konsekwencji popełnienia przestępstw wszystkich trzech kategorii. Postanowienia w sprawie handlu ludźmi *sui generis*, korzystania z usług ofiar handlu ludźmi, czynów związanych z dokumentami podróży lub tożsamości, jak też usiłowania, pomocnictwa oraz podżegania, mają charakter ogólny, bowiem zobowiązują one do karania za pomocą skutecznych, proporcjonalnych i odstrasżających sankcji. W przypadku form handlu ludźmi *sui generis* Konwencja doprecyzowuje owe ogólne stwierdzenia, obligując stosowanie wobec sprawców będących osobami fizycznymi kar pozbawienia wolności, które mogą dać podstawy do ekstradycji.

W stosunku do osób prawnych i ich odpowiedzialności za czyny objęte Konwencją wprowadza się postanowienia, że każda Strona ma zapewnić podleganie ich skutecznym, proporcjonalnym i odstrasżającym sankcjom lub środkiem karnym, w tym karom pieniężnym (Jurewicz 2011: 380).

Zakończenie

Przestępstwo handlu ludźmi jest bardzo poważnym problemem, istniejącym w zasadzie od początków rozwoju cywilizacji ludzkiej. Obecnie jest ono napiętnowane i mocno krytykowane przez społeczność międzynarodową, niemniej jednak nadal istnieje i się rozwija, tylko nieco w innej formie niż przed wieloma wiekami. Jest to problem wieloaspektowy i niezwykle złożony, a na złożoność tego zjawiska wpływa szereg różnych aspektów ekonomicznych, kulturowych i społecznych, które przybierają na sile w związku z nasilającym się procesem globalizacji i narastaniem różnic pomiędzy krajami wysoko rozwiniętymi, bogatymi a biedniejszą częścią świata.

W kontekście poruszanej tu problematyki ważne jest także silne powiązanie handlu ludźmi z kryzysem polityki migracyjnej oraz dyskryminacją ze względu na płeć.

Warto również podkreślić, że zjawisko handlu ludźmi występuje obecnie w wielu formach, takich jak chociażby: handel kobietami w celu zmuszania ich do świadczenia usług seksualnych, czy też coraz bardziej powszechny handel ludzkimi narządami.

W niniejszej pracy starano się nakreślić podstawowe aspekty ekonomiczne, społeczne, kulturowe i prawne wpływające na eskalację handlu „żywym towarem” oraz wskazać na regulacje prawne odnoszące się do tego zagadnienia, ze szczególnym uwzględnieniem regulacji prawa międzynarodowego.

Bibliografia

- Augustyniak M. 2018, *Pojęcie, istota oraz geneza wolności i praw człowieka* [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa.
- Banaszak B., Bisztyga A., Complak K., Jabłoński M., Wieruszewski R., Wójtowicz K. 2005, *System ochrony praw człowieka*, Kraków.
- Berlin I. 2000, *Dwie koncepcje wolności*, tłum. D. Grinberg [w:] I. Berlin: *Cztery eseje o wolności*. Poznań.
- Bierć A. 2012, *Zarys prawa prywatnego. Cześć ogólna*, Warszawa.
- Chmaj M. 2008, *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa.
- Gardocka T., Gardocki L., Majewski Ł. 2017, *Prawo karne międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Garlicki L. 2001, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa.
- Garlicki L. 2009, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*. Warszawa.
- Giddens A., Sutton P.W. 2012, *Socjologia*, Warszawa.
- Gronowska B., Jasudowicz T., Balcerzak M., Lubiszewski M., Mizerski R. 2010, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń.
- Jurewicz J. 2011, *Handel ludźmi w polskim prawie karnym i prawie ponadnarodowym*, Łódź.
- Kalisz A. 2015, *Prawa człowieka. Współczesne zjawiska, wyzwania, zagrożenia*, t. I, Sosnowiec.
- Komisja Spraw Zagranicznych, w sprawie zwalczania handlu ludźmi w stosunkach zewnętrznych UE 2015/2340 (INI) http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0205_PL.html
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, DzU 1997, nr 78, poz. 483 ze zm.
- Konwencja o morzu pełnym z 1958 roku, DzU 1963, nr 33, poz. 187.
- Konwencja o prawie morza z 1982 roku, DzU 2002, nr 59, poz. 543.
- Konwencja o zwalczaniu handlu ludźmi i eksploatacji prostytucji, DzU 1952, nr 13, poz. 78.
- Konwencja Rady Europy w sprawie działań przeciwko handlowi ludźmi z 16 maja 2005 roku, DzU 2008, nr 97, poz. 626.
- Konwencja Uzupełniająca w sprawie zniesienia niewolnictwa, handlu niewolnikami oraz instytucji i praktyk zbliżonych do niewolnictwa, DzU 1963, nr 33, poz. 185.
- Konwencja w sprawie niewolnictwa z 1926 roku, DzU 1931, nr 4, poz. 21.
- Konwencja z 30 września 1921 roku o zwalczaniu handlu kobietami i dziećmi, DzU 1925, nr 125, poz. 893.
- Konwencja z 4 maja 1910 roku w sprawie zwalczania handlu białymi niewolnikami, DzU 1922, 872, 783.
- Koper R. 2017, *Konstytucyjne podstawy ochrony praw człowieka*, Katowice.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 roku, DzU 1977, nr 38, poz. 167.
- Morawska E. 2006, *Handel ludźmi z perspektywy systemu ochrony praw człowieka ONZ* [w:] *Handel ludźmi. Zapobieganie i ściganie*, red. Z. Lasocik, Warszawa.
- Nagle L.E. 2008, *Selling Souls: The Effect of Globalization on Human Trafficking and Forced Servitude*, "Wisconsin International Law Journal", vol. 26, no. 1.

- Nowak C. 2014, *Wpływ procesów globalizacyjnych na polskie prawo karne*, Warszawa.
- Piechowiak M. 2004, *Czym są prawa dziecka?* [w:] *Prawa dziecka po przystąpieniu do Unii Europejskiej*, Materiały z konferencji Rzecznika Praw Dziecka, red. M. Potapowicz, M. Krauzowicz, P. Przybylski, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa.
- Pospiszyl I. 2012, *Patologie społeczne*, Warszawa.
- Sembacher A. 2005, *The Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings*, "Tulane Journal of International & Comparative Law", vol.14.
- Sen A. 2002, *Rozwój i wolność*. tłum. J. Łoziński, Poznań.